

Levelek S.-nek

5. A germán hős

Ha már úgyis szóba került az a bizonyos 16. század eleji humor, a maga abszurditásával, és amiért túl sok nőről írok neked, most egy Holbein-metszetet citálok eléd, és tartogatok legközelebbre egy még érdekesebb diptichont is.

Épp az elmúlt hetekben próbáltam összeállítani egy átfogó anyagot ifj. Hans Holbeinről, és azon gondolkodtam, mennyivel másabbak az ő választásai, mint mondjuk Cranach döntései voltak. Két teljesen eltérő karakter, miközben vannak metszéspontok az életükben. Mindkettő életében jelentős szerepet játszott a reformáció. Egyiknek így, másiknak úgy. Sőt, Holbein ismétli is Cranach néhány kompozícióját – úgy gondolom, a megváltozott vásárlói igényekre okosan reflektálva.

Ennek megfelelően egy a reformációhoz kapcsolódó metszetét akarom a figyelmedbe ajánlani. Mindig is érdekelt a 16. századi nyomtatott lap, hiszen az egyik legolcsóbb és legegyszerűbb megoldás arra, hogy kép kerüljön be egy háztartásba: sokszorosítható és nem feltétlenül kell színezní, tehát olcsó, készíthető kisméretben, tehát nagy távolságra is könnyen eljuttatható. (Tudod, megveszed, mint egy képeslapot, amit zsebre vágysz. Nem bánod meg, mert remek szuvenír, és nincs különösebb súlya sem.) Ha megvan, beragaszthatod aládádba, a szekrényed belső oldalára vagy a faladra tűzheted – attól függően, mit ábrázol, és hol akarod tudni a rád visszanéző szemeket, amelyeket megörökít. Na és persze elkészíthető a drága változata is, nagyméretben és kézzel festve, így pedig már is egy másik vevőréteget szólítasz meg vele. Imádom, a lehetőségek száma végtelen. Meg persze gondolj a művészre is: elkészítéd élete főműveként a kukutyini templom főoltárát, amelyhez zarándoklatok is fűződnek, meg egyébként is mindenki meg akarja nézni, és ekkor lehetősége nyílik arra, hogy az egykori festményed kompozícióját megismételd egy sokszorosítható műfajban, így az emberek hazavihetik, hazavihetnek, teljesen más típusú nyilvánossághoz jutsz így el.

A metszet új utakat nyit a művészek előtt, lehet vele kísérletezni, és a műfaj törvényszerűségein belül kidolgozni egy sajátos művészi formanyelvet. Vagy nem. Meg is lehet elégedni a könyvpiac által diktált, kevesebb kísérletezést igénylő feladatokkal, és ki lehet élvezni azt is, ha valami egészen új kihívással kerül szembe az ember. Meséltem már Cranachról és arról, hogy szerintem a lutheri reformáció nem lett volna olyan hangos, ha nincs a festő ott a reformátor mellett – nemcsak mint festő, hanem mint nyomdatulajdonos és városi tisztviselő. Hiszen volt tőkéje és technikai lehetősége is támogatni a vallásmegújító mozgalmat. Id. Lucas Cranach pedig kompozíciók sorát állította hadba, akár röplapon, akár kisebb kiadványt látva el képciklussal, akár a Bibliát illusztrálva. Csak azt akarom mondani ezzel az egész bevezetőmmel, hogy Cranach jóvoltából meglehetősen vulgáris, közönséges és abszurd – az ellenségképzéshez tökéletes – propagandaképek születtek már az 1520-as évektől. Ennek a legszebb példája a *Passional Christi und Antichristi*, amelyet megjelenése után gusztustalan kis kompozíciók követnek, sokszor rigmusokkal ellátva, hogy aki nem a képet viszi haza, annak a focimeccseken elhangzó remekbe szabott versikékhez hasonló finomságú rímeccskék zengjenek az ajakán. Az az út, amit ezzel Cranach megnyit, olyan út, amelyre ifj. Hans Holbein is rálép. Csak kicsit, csak limitált mennyiségű képpel, de megtaláljuk a lábnyomát. Ráadásul az a képe, amelyet meg akarok neked mutatni, nemcsak a propagandaképek között jelent érdekességet, hanem Luther Márton képmásai között is.

Luthernek az id. Lucas Cranach – és saját maga – által tudatosan kialakított és rendszeresített reformátori képmását jól ismerjük. A kortársak portréi immár bárki számára elérhetővé váltak a metszetek révén, így az a tudatos brandépítés eszközévé is vált. Közismertté, felismerhetőkké váltak, ráadásul a metszetek révén bármely életkorukban, bármilyen valós vagy választott-vágyott szerepben megjeleníthették magukat – ilyen ez a 16. századi photoshop, másképp mondva, ha nem is volt AI generálta kép, megoldották, hogy gyorsan és a korhangulatra reflektáló képmások szülessenek. Ennek megfelelően ismerjük Luthert mint ágostonrendi szerzetest, a teológia doktorát, György lovagot..., s ezt a sokarcúságot persze majd az ellenpropaganda ki is használta. A kortársak arcképei így nemcsak a templomokban jelentek meg, hanem az otthonokban is, ahol eddig a legendáikból ismert, rögzült hagyományok szerint ábrázolt – de nem húsvér – szentek képmásaival és legfeljebb a családtagjaik arcképeivel találkozhattunk. Most viszont a kortárs hírességek az egyes hívek legbelsőbb köréhez tartozva, családtagként tűntek fel, ahogy manapság is az ismert kortársak – legyenek azok hírességek vagy közéleti szereplők – plakátokról köszönnek vissza, nemcsak az utcákon és kiadványokban, de akár az otthonaink falairól is. Talán ilyen soha korábban nem történt. Hans Belting, a nagy német művészettörténész „kortársi realizmus”-nak nevezte, ahogy az élő hírességek, de akár maga az eleven gyülekezet is megjelent oltárképeken és metszeten egyaránt. Elképzeltetetlen ereje és hatása lehetett ennek: valaki egyszerre több helyen is jelenvaló volt (és még szóba se hoztam a helyettesítő kivégzéseket,

amelyekhez ugyancsak képmásokat használtak. Tényleg, te tépted már szét más arcképét? Vagy csak a törökönyv fotóira firkáltál bajuszt gyerekként? Van ebben valami atavisztikus, ugye?).

Rátérek végre a lényegre. Ehhez az egészhez érdekes adalékokkal szolgál ifj. Hans Holbein munkája, amely első ránézésre csupán a reformátor mitizálásához tesz hozzá. A metszet Luthert Hercules Germanicusként jeleníti meg, ahogy legyőzi a számtalan fejű „római katolikus hidrát”. A reformátor úgy feszül a kölni főinkvizítornak, Jacob van Hoogstratennek – vállán oroszlánbőrrel, kezében buzogánnyal –, ahogy Héraklész a vízi szörnyetegnek. A földön a már legyőzött Arisztotelész, Aquinói Tamás, William of Ockham és Petrus Lombardus látható, miközben a megkötözött, törpeszerű pápa az orrára akasztva lóg rajta. Maga a szerepportré és éppen a Héraklész bőrébe való bújás nem újdonság: 1493 és 1500 között készült el az I. Miksa német-római császárt mint germán Héraklést ábrázoló fametszet. Bár ott egy teljesen más koncepciót látunk, hiszen I. Miksa mint a világ országai felett uralkodó császár ideálja jelenik meg, mégis azt kell, hogy mondjuk, a „germán” hőst megalkoták már korábban.

A Luthert ábrázoló kompozíció ezzel szemben, és ez talán elsőre nem is esik le, a Laokoón-szoborcsoport kompozícióját idézi meg! Nem véletlenül, ráadásul Holbein több művében is parafrázálja a görög mű beállítását.

A 16. század elején, 1506. január 14-én Rómában előkerült szoborcsoport felmérhetetlen hatást gyakorolt a művészeti életre, az itáliai alkotók jellemzően etalonként hivatkoztak rá, s eszerint próbálták hasznosítani és megidézni saját alkotásaikban is. Csakhogy a szobor a pápa vatikáni gyűjteményét gazdagította, az ő hírnevét fényesítette, sőt megtalálása II. Gyula predesztinációját erősítette, tudatosan használták hát fel a szobrot a pápa hatalmának deklarálására. A pápa műgyűjteménye egyébként is kivívta Luther kritikáját, amit meg is fogalmazott *A német nemzet keresztény nemességéhez* című, 1520-ben keltezett írásában: „Ez-úttal még arról is hallgatok, hogy hova kerülnek azok a bűnváltó cédulapénzek; ennek majd más alkalommal járok utána; Campoflore és Belvedere és több hasonló hely bizonynyal kellő útbaigazítással szolgálnak ez irányban is.” A szövegben csak utalással jelzi, hogy a Belvederében található műalkotásokat, tehát a szobrokat is részben a német keresztény polgárok által beszolgáltatott pénzből finanszírozták. A Laokoón-szoborcsoport ebben az értelmezési keretrendszerben római katolikus látványosság volt, amely egyben a pápa reprezentációs eszköze, tehát gúny tárgyává kell tenni.

Ahogy az északi mestereknél lehetett az itáliai kortársakkal való versengés eszköze a Laokoón-kompozíció ismerete és újrahasznosítása, úgy az idézet visszajára fordítása is bevett eszközzé vált, ahogy Dürernél és Holbeinnél is találunk rá példát. Mindketten polemikusan használják az itáliai kompozíciókat: Dürer talán éppen azért, mert a velencei látogatása során élcelődtek az itáliai minták németesen esetlen használata kapcsán, s megmutatja kortársainak, hogy velük szemben nemcsak egyszerű átvétellel alkalmas, hanem a kreatív

újrágondolásra is, míg Holbein esetén egy a személyes életútjából fakadó sajátosságot is észre kell vennünk, hogy jól (félre)érthessük a képet.

Ifj. Hans Holbein, úgy tűnik, inkább Erasmus köréhez tartozott a lutheri tanokat illetően (bár ez ennél jóval összetettebb kérdés), s úgy is gondolták, hogy a metszetet a nagy humanista vagy valaki a köréből rendelte, s egyszersmind az ellenséget bunkóval ütlegető Luthert mint agresszort akarta a közönség elé tárni. Fritz Saxl jegyzi meg kettejük kapcsán, hogy Holbein és Erasmus is „az agresszivitást látták és nem a rendíthetetlen hitet” Lutherben.

Mindenesetre Holbein, aki látta elégni saját és apja festményeit is Bázelen, nem maradt németföldön, Londonban vált híres arcképfestővé VIII. Henrik udvarában, ahová Morus Tamással való kapcsolata is besegített. Ezt figyelembevéve talán nem elrugaszkodott a Lutherrel szembeni kritikát is meglátni a kompozícióban!

Bosszant, hogy Holbein élete egyes elemeinek az ismerete nélkül teljesen mást gondolnék a kompozícióról, mert csak arra tudok gondolni, mi az, amit még másképp, más kontextusban kellene értelmezni, hogy közelebb kerüljek hozzá. Meg amúgy is, miért lóg a pápa Luther orrán? Azt hogyan kellene érteni? John Northra gondolok, és arra, amikor éppen Holbein kapcsán idézi John Tavernert, az angol királyi udvar zeneszerzőjét, aki Erasmus kapcsán fogalmazta meg, hogy „sok rejtvényt és jelképet használt”. Úgy érzem, esélyem sincs helyesen értelmezni ezeket a képeket, vagy legalábbis az intellektuális környezetük rekonstruálásával kellene kezdenem.

Mindenesetre az 1522-ben elkészült nagyméretű fametszet hatékony eszköze volt a saját hívek mozgósításának és az ellenfél megfélemlítésének is. Egyszerre teszi gúny tárgyává a római katolikusok képmásokhoz való viszonyát (a Laokoön-szoborcsoportra való utalással) és a pápai udvarra jellemző hivatkozást, miközben jelzi, hogy Luther úgy győzi le ellenségeit szavaival, ahogy a hősök teszi azt a buzogányával: nincs valós ellenfele.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ SZEMÉLYEK

Aquinói Szent Tamás (1225–1274): latin nyelven író olasz Domonkos-rendi szerzetes, teológus és filozófus. Albertus Magnus tanítványa, a középkor filozófiájára gyakorolt hatástörténete alapján a skolasztika egyik fő képviselője. Fordított Arisztotelészt, s megkísérelte Arisztotelész filozófiáját a katolikus egyházi tanítással egyeztetni.

Arisztotelész (Kr. e. 384–Kr. e. 322): görög tudós és filozófus, mestere Plátón.

Friedrich „Fritz” Saxl (1890–1948): művészettörténész, először a Warburg Intézet könyvtárának munkatársa volt, majd az intézmény vezetője lett, hivatalosan 1929-ben. Az antikvitás reneszánsz recepciójával foglalkozó „Census of Antique Works of Art and Architecture Known in the Renaissance” egyik társalapítója.

Hans Belting (1935–2023): német média- és művészettörténész, teoretikus, egyetemi tanár. Vizsgálódásai középpontjában a középkori művészet, illetve a modern művészet középkori gyökerei és a művészet fogalma álltak. A kultúra- és médiakutató központ, azaz a Zentrum für Kunst und Medien Karlsruhe alapítója, 2004 és 2007 között a bécsi Nemzet-

közi Kultúratudományi Kutatóközpont (Internationalen Forschungszentrums Kulturwissenschaften) igazgatója volt. Számos műve olvasható magyar fordításban is, többek között a *Kép és kultusz* (Balassi, 2000), *A művészettörténet vége* (Atlantisz, 2006), *A hiteles kép* (Atlantisz, 2009) és *Az arc* (Atlantisz, 2018).

I. Miksa (1459–1519): német-római császár. Az általa megkötött Habsburg–Jagelló házassági szerződés alapozta meg, hogy unokája, I. Ferdinánd és leszármazottai kerüljenek a Magyar Királyság élére. Humanistákkal vette magát körül, mecénása volt többek között Dürernek.

Id. Hans Holbein (1465–1524): német festő, metszetkészítő. Festőcsaládból származik, testvére, Sigismund Holbein is vallásos képek készítőjeként vált ismertté. Legismertebb munkái közé tartozik Rotterdami Erasmus 1511-ben kiadott *A balgaság dicséretéhez* készített metszetsorozata. Mestere volt fiainak, ifj. Hans Holbeinnek és Amrosius Holbeinnek.

Id. Lucas Cranach (1472–1553): német festő, hosszú időn át a szász fejedelmi udvar festője volt, Wittenberg városi tanácsának tagja, polgármestere. Borkimérési, patikusi és könyvkiadási joggal is rendelkezett. Támogatta a reformáció mozgalmát és Luther Mártont, akinek személyes jó barátja volt.

Ifj. Hans Holbein (1497–1543): német festő, metsző. Apja festőműhelyében tanult Augsburgban, majd 1515-ben Bázelen telepedett le. Itt a festőcéh tagja és elismert festő lett. Vallásos tárgyú képek mellett főként portrékat festett. A reformáció, illetve a német parasztháború miatt elhagyta Bázelt, Angliába utazott. Családjához csak rövid időre tért vissza 1528 és 1532 között, végül VIII. Henrik udvarában bontakoztatta ki portréfestészetét. Jó kapcsolatot alakított ki Rotterdami Erasmussal és Morus Tamással is.

II. Gyula (1443–1513): a 216. római pápa 1503-tól haláláig, hadvezér, államférfi és politikus. Foglalkoztatta többek között Bramantét, Michelangelót és Raffaellót is.

Jacob van Hoogstraten (1460–1527): Domonkos-rendi szerzetes, teológus és inkvizitor. Az első volt, aki lutheránusokat – Jan van Essent és Hendrik Vost – ítélte el és küldött máglyahalálra a hitükért.

John North (1934–2008): brit történész, a Groningeni Egyetem professzora volt 1977-től egészen nyugdíjazásáig, 1985-ig. Tagja volt a Holland Királyi Művészeti és Tudományos Akadémiának. Számos könyv szerzőjeként is ismert, magyarul a *Követek titka: Holbein és a reneszánsz világa* című kötete jelent meg (Budapest, 2005, Typotex Kiadó).

John Taverner (1490 k.–1545): angol orgonista, kora legjelentősebb zeneszerzője. Szimpatizált a lutheránusokkal, ami miatt megrovásban részesült. Thomas Cromwall megbízottjaként is dolgozott.

Luther Márton (1483–1546): lelkes, reformátor, bibliafordító. Ágoston-rendi szerzetesként lett teológus és professzor, a Wittenbergi Egyetem bibliatanára. A hagyomány szerint 1517. október 31-én tüzte ki vitairatát, a 95 tételt a wittenbergi vártemplom kapujára. Írásai magyarul a Luther válogatott művei-sorozatban olvashatók (szerk. Csepregi Zoltán – Fabiny Tibor – Ittész Gábor – Reuss András. Budapest, 2011, Luther Kiadó).

Morus Tamás (1478–1535): angol humanista, jogász, író, államférfi. Küzdött a protestáns mozgalom ellen, többeket máglyára küldött, legnagyobb ellenfelének William Tyndale-t tartotta, aki angolra fordította a Bibliát. Számos diplomáciai munkával bízták meg, de hű maradt a római katolikus egyházhoz, így VIII. Henrik bezáratta, majd kivégeztette. A római katolikus egyház vértanúja.

Petrus Lombardus vagy Lombardiai Péter (1100 k.–1160): középkori skolasztikus itáliai teológus, Párizs püspöke, latin nyelven alkotó egyházi író.

Rotterdami Erasmus (1466–1536): nagy hatású németalföldi humanista tudós, Ágoston-rendi szerzetes, filozófus és teológus. A reformáció szellemi előfutára, de egész életében megtartotta római katolikus hitét. Műveiben kritizálta a római egyház intézményrendszerét, de Lutherrel is heves vitái voltak. Legjelentősebb munkája *A balgaság dicsérete* (1509) és *A keresztény fejedelem neveltetése* (1516).

- VIII. Henrik (1491–1547): angol király 1509-től haláláig. Az ő uralkodása alatt alapult és vált le az anglikán egyház a katolikus egyházzal, amelynek ő maga lett a feje. Széles körben ismert arról is, hogy hat felesége volt, akik közül kettőt (Boleyn Annát és Howard Katalint) lefejeztetett.
- William of Ockham vagy Ockhami Vilmos (1287–1347): angol nemzetiségű ferences rendi szerzetes, a skolasztikus filozófia és teológia kiemelkedő személyisége. Politikai-teológiai kérdésekkel foglalkozott.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ MÚALKOTÁSOK ADATAI

- Id. Lucas Cranach: *Passional Christi und Antichristi*, 1521.
- Albrecht Dürer: *Táncoló parasztok*, 1514 (metszet, 118×75 mm, The Metropolitan Museum of Art, New York, ltsz. 33.79.1)
- Ifj. Hans Holbein: *Luther mint Hercules germanicus*, 1522 (fametszet, 345×226 mm, Zentralbibliothek, Zürich, Heinrich Brennwald és Johannes Stumpf, Schweizer Chronik, Ms. A 2, p. 150 előtt)
- Hans Brosamer: *A hétfejű Luther*, 1529 k. (fametszet, 164×135 mm, Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, ltsz. AM 335-1974)
- Id. Lucas Cranach és ifj. Lucas Cranach: *A wittenbergi oltár*, 1547 (olaj fatáblán, 103,5×233 cm, városi templom, Wittenberg)
- Laokoön-szoborcsoport*, Kr. u. 1. század közepe (márvány, 242 cm, Vatikáni Múzeum, Róma, ltsz. 1059, 1064 és 1067)

VÁLOGATOTT IRODALOM A TÉMÁHOZ

- Roth, Michael: The Origins of Printmaking: Multiplication of Images, in Chapuis, Julien – Janzen, Svea – Kemperdick, Stephan – Lambacher, Lothar – Richter, Jan Friedrich – Roth, Michael (szerk.): *Late Gothic: The Birth of Modernity*. Kiállítási katalógus: 2021. május 21. – 2021. október 3. Staatliche Museen zu Berlin, Hatje Cantz, Berlin, 2021, 94–139.
- Roth, Michael: Gutenberg and Imagery: Revolution in the Book Arts, in Chapuis, Julien – Janzen, Svea – Kemperdick, Stephan – Lambacher, Lothar – Richter, Jan Friedrich – Roth, Michael (szerk.): *Late Gothic: The Birth of Modernity*. Kiállítási katalógus: 2021. május 21. – 2021. október 3. Staatliche Museen zu Berlin, Hatje Cantz, Berlin, 2021, 162–195.
- North, John: *Követek titka: Holbein és a reneszánsz világa*. Budapest, 2005, Typotex kiadó.
- Isó M. Emese: Szektárius düh vagy tudatos képpolitika? A *Passional Christi und Antichristi*-ről. *Credo* 28 (2021), 2, 82–91.
- Belting, Hans: *A hiteles kép*. Budapest, 2009, Atlantisz.
- Müller, Jürgen: Albrecht Dürer's Peasant Engravings: A Different Laocoön, or the Birth of Aesthetic Subversion in the Spirit of the Reformation. *Journal of Historians of Netherlandish Art* 3:1 (Winter 2011), DOI: 10.5092/jhna.2011.3.1.2
- Saxl, Fritz: *Holbein and the Reformation*. In uő: *Lectures*. Vol. 1. London, Warburg Institute, University of London, 1957, 277–285.